

מהי אפריקה שבתלמוד? מסע קצר בגאוגרפיה דמיונית

יעקב שביט

לוב (אפריקה) מולידה תמיד דברים חדשים¹

מבוא

הציון הגאוגרפי אפריקה (אפריקי, מדינת אפריקי, אפרוקיא, אפריקיא, אפריקא) מופיע בתלמוד ובמדרשים פעמים אחדות² ומתייחס כדרך כלל לפרובינקיה הרומית אפריקה, שכונתה קודם. לכן בשם היווני לוב. השם היווני התייחס תחילה לאזור שמערב למצרים (קיריניקה), אבל, כפי שמעיד פליניוס, 'Africam Graeci Libyam appellavere et mare ante eam Libycum; Aegyptio finitur' (היוונים נתנו לאפריקה את השם לוב וקראו בשם לובי לים המשתרע לפנייה; הוא גובל במצרים).³ השם התרחב כדי לציין את כל צפון אפריקה (ארצות המגרב של היום, להוציא מצרים), ואף את יבשת אפריקה שמדדום לסהרה.⁴ אין שום ספק שברוב המקורות התלמודיים הציון אפריקה מתייחס לאזור (לוב), ואולם במקומות אחדים נראה מהקשרי הדברים כאילו הכוונה איננה לאפריקה-שביבשת אפריקה, אלא לחבל ארץ אחר, המצוי כנראה מצפון לפרת ולחידקל, באסיה התיכונה, אי שם בין הים השחור, הים הכספי וימת אורל.

פרשנויות שונות הוצעו לזיהוי אפריקה זאת, שאיננה נמצאת ביבשת אפריקה, בעיקר בהקשר של הסיפורים על אודות אלכסנדר מוקדון, אבל הן התקשו כמדומה למצוא פתרון מספק לשאלה כיצד התגלגלה והגיעה אפריקה בספרות התלמודית ללכה של יבשת אסיה,

* תודתי לגב' פרלינה ירון על עזרתה.

1 Aristotle, *de Generatione Animalium*, II, vii, 746b9

2 שמונה פעמים בבבלי וארבע פעמים בירושלמי.

3 Plinius, *Naturalis Historia*, V, i, 1 (LCL, II, p. 219)

4 E. W. Warmington, 'Libya', ראה: *Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1970, p. 608; V. Y. Mudimbe, *The Idea of Africa*,

Bloomington and Indianapolis 1994, pp. 71-80

הביניים ראה: T. Simar, *A la géographie de l'Afrique centrale, dans l'antiquité et au moyen age*, Bruxelles 1912

או במילים אחרות כיצד טווה הדמיון הגאוגרפי שיבוש מעין זה, אם אכן מדובר בשיבוש. קשה, אם בכלל אפשר, להגיע ליישוב התמיהה, הן משום שמדובר בספרות המרכה להשתמש בגאוגרפיה דמיונית, והן בשל הקושי לשחזר מנין הגיעו מסורות שונות לספרות חז"ל. אבל ניסיון לברר את התמיהה יאפשר לנו לצאת למסע קצר בעקבותיהם של אלכסנדר וחז"ל בגאוגרפיה הדמיונית הספרותית של אפריקה וכוש. בפי שנראה, לגאוגרפיה ולאתנוגרפיה דמיוניות יש, לעתים תכופות ביותר, חיים ארוכים ושימושים מתחלפים.

אפריקה בתלמוד

האם יש ככלל טעם לנסות לזהות את המיקום המדויק שאליו מכוון ציון גאוגרפי המצוי בספרות כעלת אופי אגדתי מובהק, המתאפיינת כשטרש התחומים בין גאוגרפיה לגאוגרפיה דמיונית, בהמצאת שמות ובתוסר עקיבות?

אכן, בטקסטים המדרשיים אין ניסיון מכוון להתאים את תמונת העולם המקראית למשל, לזו שבידי יוסף בן מתתיהו ב'קדמוניות היהודים' או בספר היוכלים.⁵ גם אין לחפש תמיד באגדות ובמדרשים התלמודיים זיהויים גאוגרפיים מדויקים או את מפת העולם הגאוגרפי האתנוגרפי כפי שזאת הייתה ידועה למחבריהם. פעמים רבות מדובר כאמור בשמות גאוגרפיים דמיוניים או בשיבושי שם וזיהוי שהתהוו כתהליך היצירה הספרותית. לעומת זאת יש בציונים הגאוגרפיים והאתנוגרפיים ללמד על דמות העולם (imago mundi) ועל מפת העולם (mappa mundi) של הכותבים; הללו משתמשים לצורך ציונים אלה בחומרים גאוגרפיים (ואתנוגרפיים) שונים – ובכלל זה סיפורי פלאות ואקזוטיקה – שלוקטו ממקורות שונים, ושלא תמיד ניתן לזהות את מקורם ואת הדרך שבה התגלגלו אל הספרות התלמודית. אין לדעת איזה מהחומרים בא מידע אישי, למשל משמיעת רשמי נוסעים סוחרים, ואיזה בא מהדמיון העממי, איזה ידע נשאל מהמסורת הגאוגרפית האתנוגרפית היהודית (למשל מ'לוח העמים' בספר כראשית או ממקורות אחרים) ואיזה נשאל מהספרות הגאוגרפית האתנוגרפית הכללית מהתקופה ההלניסטית ואילך. גם אם מדובר בתיאורים שהם פרי הדמיון ונועדו לצורך ספרותי מובהק, ברי שגם הדמיון ניזון מרפרטואר מוכר וזמין למספרים ולמחברים, בין שמקורו היה בספרות גאוגרפית-אתנוגרפית 'מדעית' ובין שהיה בספרות פופולרית.

דומה שחז"ל הכירו את הספרות הגאוגרפית ההלניסטית-הרומית, כמו למשל את הספרות המכונה ta Indika, כלומר הספרות על נפלאות הודו,⁶ וככלל זה אף את הדעות הקדומות האתנוגרפיות הנפוצות בה. לכן נראה נכון לומר כי במדרשים נעשה אמנם שימוש חופשי

5 גרסת בן-מתתיהו וספר היוכלים ללוח העמים' ראה: קדמוניות היהודים, א, 112–147 (תרגום שליט, עמ' 15–17); ספר היוכלים ח (תרגום בהנא, עמ' מב-סה).

6 על ספרות זאת ראה: K. Karttunen, *India in Early Greek Literature*, Helsinki 1989; M. R. James, *Marvel of the East*, Oxford 1929. 'praecipue India Aethiopiaque tractus' לדברי פליניוס 'miraculis scaten' ('הודו וחלקים מאתיופיה במיוחד שופעים בנפלאותיהם'). ראה: פליניוס (לעיל, הערה 3), VII, ii, 21 (שם, עמ' 518).

במקורות הללו, אבל הציונים הגאוגרפיים הכלולים בהם אינם פרי הדמיון של המחברים בלבד. בהקשר שלפנינו יש זיקה ברורה בין דיוקנו של אפריקה (בעיקר אתיופיה) ושל אסיה (בעיקר הודו) בארצות של נפלאות ופלאות בספרות חז"ל לתיאורן הנפוץ של ארצות אלה בסיפורי הנפלאות (marvel stories) של הספרות הגאוגרפית ההלניסטית-הרומית (ואחריה ספרות ימי הביניים).⁷

במקורות הלא אגדתיים בתלמוד ובמדרשים מאוחרים אפריקה היא צפון אפריקה. כך למשל בדברי רבי עקיבא: 'ואמר ר' עקיבא בשהלכתי לאפריקי היו קורין למעה "קשיטה"'.⁸ במה מדרשים מקשרים בין אפריקה לבין ההתיישבות הפונית (הכנענית) בצפון אפריקה: "והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני", וזה כנען שתקרא הארץ על שמו, וכי מה עשה כנען? אלא כיון ששמע כנען שישראל נכנסין לארץ עמד ופינה מפניהם אמר לו הקב"ה אתה פנית מפני בני, אך אני אקרא הארץ על שמך ואתן לך ארץ יפה כארצך ואי זו? זו אפריקא.⁹ ודוגמה אחרת הקשורה לתולדות אלכסנדר מוקדון: 'כשבאו בני אפריקא לדון עם ישראל לפני אלכסנדרוס מוקדון אמרו לו ארץ כנען שלנו היא דכתיב (כמדבר לד, ב): "ארץ כנען לגבולותיה" וכנען אבוהון דנהו אינשי הוה [=אביהם של אנשים אלה היה]'.¹⁰

אין לדעת כמובן אם האוכלוסייה הפגנית ממוצא כנעני בארץ-ישראל, אמנם השתמשה בתקופה ההלניסטית ולאחריה בטיעון זה של קדמות נוכחותה בארץ-ישראל, אבל מהשימוש שעשו בנימוק זה כעלי המדרשים נראה בבירור שהכירו יפה את ההיסטוריה של ההתיישבות הפיניקית בצפון אפריקה ואת אגדות המוצא שלה (כפי שהכירן למשל ההיסטוריון הביזנטי פרוקופיוס מאמצע המאה השישית לספירה),¹¹ ואין מדובר בהמצאה שהיא פרי דמיון של חז"ל אלא בהמצאה שחז"ל נאלצו להתמודד אתה ועם הטיעון המלווה אותה. לענייננו מכל מקום חשובה העובדה שכני אפריקא הנוכרים כאן, הבאים לשטוח את קובלנתם באונוני אלכסנדר הגדול, הם בני לוב (קירינייקה) שבצפון אפריקה.

אבל ההקשר הגאוגרפי של כמה אגדות ומדרשים אחרים אינו מתיישב עם הזיהוי הוה

7 דוגמה לחיבור מסוג זה הוא ספרו של הליודורוס מאמסה (Emesa) בן המאה השלישית לספירה, *Aethiopica* ('עלילות אתיופיות' או 'תגנס ובריקליה'). ראה: Heliodoros, *An Ethiopian Romance*, trans. and introduction M. Hadas, Michigan, Ann Arbor 1957. J. S. Romm, *The Edges of the Earth in Ancient Thought*, Princeton 1992, pp. 43–120; J. W. M'crindle, *Ancient India as Described in Classical Literature*, Westminster 1901; D. F. Lach, *Asia in the Making of Europe, II: A Century of Wonder*, Book III: *The Scholarly Disciplines*, Chicago 1977, pp. 5–30.

8 בבלי, ראש השנה כו ע"א.

9 מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דפסחא, כא, יח (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 69–70).

10 בבלי, סנהדרין צא ע"א; מגילת תענית (מהדורת ליבטנשטיין, *HUCA*, 8–9 [1931–1932], עמ' 328) השווה: כראשית רבה סא, ז (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 666–667). ומקבילות נוספות.

11 על הרקע למדרשי חז"ל אלו ראה: י' לוי, 'מדיבה על קרקעה של ארץ-ישראל', ה'נל, עולמות נפגשים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 60–78; מ' ויינפלד, 'ירושת הארץ, זכות וחובה: תפיסת ההכחחה במקורות מימי בית ראשון וימי בית שני', ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 130–133. וראה: Procopius, *Historia Bellorum Imperatoris*, III, li, 10.

של אפריקה עם לוכ וצפון אפריקה. הקשר שונה כזה מופיע באגדות על אלכסנדר מוקדון; בפרשנות לילוח העמים¹² ובאזכורים הקשורים למקום גלותם של עשרת השבטים, כגון: 'להיבא אגלי להו [סנחריב] את עשרת השבטים? מר זוטרא אמר, לאפריקי; ורבי חנינא אמר, להרי סלוג'.¹³ והוא מופיע גם במדרש על דיוקלטיינוס:

דיקליטיאנוס אעיק לבני פנייס אמרין ליה אנו אזלון, א"ל סופיסטה לא אזלין לון ואינן אזלון לון חזרון לון ואי כעית מיבדק אייתי טביין ושלחון לאדעא דרחיקא ובסוף אינן חזרין לאתריהון. עבד כן אייתי טביין וחפי קרנתהון בכסף ושלחון לאפריקי ובסוף תלתין שנין חזרון לאתריהון. (דיוקלטיינוס היה מציק לבני פנייס: אמרו לו: אנחנו נלך [למקום אחר]. אמר לו סופיסטה למלך, הם לא ילכו וגם אם ילכו הם יחזרו. ואם אתה רוצה לבדוק את הדבר תקח צבאים ותשלח אותם לארץ רחוקה ובסוף הם יחזרו למקומם. עשה כך ולקח צבאים וכיסה את קרניהם בכסף ושלח אותם לאפריקי וכעבור שלושים שנה הם חזרו למקומם).¹⁴

דומה שאין ויקה הגיונית בין אזכוריה של אפריקה כהקשרים הללו, השונים כאופיים, ומופיעים כמדרשים מתקופות שונות. אולם אף שמדובר באזכורים הנוגעים לתקופות הרחוקות זו מזו מאות בשנים (ובין חז"ל עצמם לאלכסנדר מוקדון מפרידות כשש מאות שנה) נראה שהעובדה שהציון אפריקי חוזר ומופיע לאורך תקופה ארוכה כל כך, ובהקשרים שונים, מחזקת את האפשרות שמדובר כמסורת שהשתמרה בספרות שכעל-פה. העובדה שגלות עשרת השבטים הייתה באפריקי,¹⁵ שהיא אישם באסיה התיכונה שמעבר לנהרות הפרת והחידקל, ושפגישת אלכסנדר מוקדון עם האמזונות, לפי המסורת ההלניסטית, התקיימה אף היא באותו אזור לערך, מעוררת את השאלה האם אפריקי של מקום גלות עשרת השבטים ואפריקי שבה פגש אלכסנדר את האמזונות הן אותו מקום עצמו? האם מדובר כמקורות, כשיבוש או כהישענות על מסורת מכוססת?

בספרות התלמודית מופיע אלכסנדר מוקדון כידוע בהקשרים שונים ככעשדה סיפורים לפחות – ראה לכך שהסיפור הנפוץ על אלכסנדר המטייל בארצות העולם היה אהוב על סופרי האגדה והמדרשים,¹⁶ בפי שהיה אהוב כספרות ההלניסטית-הרומית ובספרות ימי הביניים.¹⁷

ענייני כאן במסעו של אלכסנדר מוקדון לאפריקה.

12 כראשית דכה לו, א (מהדורת תיאודור-אלכ, עמ' 343).

13 ככלי, סנהדרין צד ע"א.

14 ירושלמי, שביעית פ"ט ב (לח ע"ד).

15 לעיל, הערה 31.

16 י' פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, תל-אביב 1992, עמ' 144-148; א"א הלוי, שערי האגדה, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 113-137.

17 לעיל, הערה 7, ספר 2, *The Literary Arts*, עמ' 91-99.

18 *Legends of Alexander the Great*, trans. and ed. R. Stoneman, London and Vermont 1994; לאן (לעיל, הערה 7), ספר 2, *The Literary Arts*, עמ' 91-99.

מדינת אפריקי מופיעה במדרש על אלכסנדר מוקדון השואל בעצת חכמי הנגב מהי הדרך למדינת אפריקי, והמספר על חילופי הדברים שלו עם מלכת הנשים:

אמר להן: בעינא דאיזל למדינת אפריקי. אמרו ליה: לא מצית אזלת, דפסקי הרי חשך. אמר להן: לא סגיא דלא אזלינא אמטו הכי משיילנא לכו אלא מא אעביד? אמרו ליה: אייתי חמדי לובאי דפרשי בהברא ואייתי קיבורי דמתני וקטר בהאי גיסא דכי אתית באורחא נקטת בגוייהו ואתית לאתרך. עבד הכי ואזל מטא לההוא מחוזא דבוליה נשי. בעי למיעבד קרבא בהדיהו. אמרו לו: אי קטלת לן, יאמרו: נשי קטל. אי קטילנא לך, יאמרו: מלכא דקטלוהו נשים. אמר להן: אייתו לי נהמא. אייתו ליה נהמא דדהבא אפתורא דדהבא. אמר להו: מי אכלי אינשי נהמא דדהבא? אמרו ליה: אלא אי נהמא כעית, לא הווה לך כאתרך נהמא למיכל, דשקלית ואתית להכא? כי נפיק ואתי כתב אבכא דמחוזא: אנא אלכסנדרוס מוקדון, הויתי שטייא עד דאתיחי למדינת אפריקי דנשיא, ויליפת עצה מן נשיא.

(אמר להם: רוצה אני ללכת למדינת אפריקה. אמרו לו: אינך יכול ללכת, שמפסיקים הרי חושך. אמר להם: אינני מסתפק בזה שלא אלך, שעל כן אני שואל אתכם, מה עלי לעשות? אמרו לו: קח לך חמורים לוכיים המהלכים בחושך וקח לך גלילי חבלים, וקשרם בצד זה ובהליכתך אחוז בהם ותגיע למקומך.)

עשה כך והלך, והגיע לעיר שכולה נשים. ביקש לעשות מלחמה עמהן, אמרו לו: אם תהרגנו, יאמרו: נשים הרג. ואם נהרגך, יאמרו: מלך שהרגוהו נשים. אמר להן: הביאו לי לחם. הביאו לו לחם של זהב על שולחן של זהב. אמר להן: האם אוכלים אנשים לחם של זהב? אמרו לו: אבל אם לחם ביקשת, כלום לא היה לך במקומך לחם לאכול שנטלת ובאת לכאן? בשעת יציאתו כתב על שער העיר: אני אלכסנדר מוקדון שוטה הייתי עד שבאתי למדינת נשים באפריקה ולמרתני חכמה מן הנשים).¹⁸

התמיהה המתעוררת למקרא סיפור מעשה זה היא כמובן כיצד הגיע אלכסנדר מוקדון לאפריקה, ופגש שם את הנשים הלוחמות (האמזונות)?

ציון גאוגרפי זה לא הגיע ככל הנראה לספרות חז"ל ממקור חוץ יהודי. לא מצאתי את השם אפריקה בשום מקור יווני, הלניסטי או רומי כמציין חבל ארץ כלשהו מחוץ ליבשת אפריקה. במקורות העבריים מהתקופה ההלניסטית-הרומית אפריקה היא כאמור צפון אפריקה. ב'קדמוניות היהודים' למשל מתאר יוסף בן-מתתיהו את אתיופיה, שמה היווני של נוביה, כארצם של בני חם, ומכנה אותה בשם המקראי (והמצרי) כוש (Kush); ואילו את לוב הוא מזהה עם אפריקי,¹⁹ ואת הכושים (Kushites) – עם האתיופים (ולא עם הערבים, כזיהוי אחר). לפי הגנאלוגיה של יוסף בן-מתתיהו עפר, אחד מכניו של מדין, בן אכרהם

18 ככלי, תמיד לב ע"א. לגרסה שונה במקצת ראה: ויקרא רכה כו, א (מהדורת מרגליות, עמ' תרית-תרך). וזה נוסחה: 'מעשה באלכסנדר מוקדון שהלך למלך קציה אשר מאתורי הרי התושך. הוא נכנס למדינה אחת ושמה קרתגינה והיא כולה נשים... הוא נכנס למדינה אחרת ושמה אפריקי, יצאו לקראתו בתפוחים של זהב וברימונים של זהב ובלחם של זהב...'

19 קדמוניות היהודים, א, 133 (תרגום שליט, עמ' 15-16); א, 241-239 (עמ' 26).

וקטורה, כבש את לוב, ונבדיו קראו לה על שם אביהם, אפריקי.²⁰ יוסף בן־מתתיהו מביא גם את גרסתו של אלכסנדר פוליהיסטור בבתבו כי לשלושה מבני אברהם וקטורה קראו אפרס, סורס ויפרס, ועל שם אפרס ויפרס נקראו העיר אפרה והארץ אפריקי (שם, א:242)²¹ (ראוי אולי להעיר כי יש הגורסים שנמצא כאן הד לאפשרות האטימולוגית שהשם אפריקה נגזר מהמילה העברית אפר).²²

כספר היובלים מתוארים גבולות ארצו של שם כך: 'וסכב משם נגבה עד פי הים הגדול על שפת המים והלך מערבה לעפרה והלך עד הגיעו למי גיחון הנהר ונגבה למי גיחון עד שפות הנהר הזה... וסכב מזרחה ובא עד הגיעו מזרחה להר אשר שמו רפא וירד עד קצה מוצא מי נהר טינה'.²³ גבולות ארצו של יפת גובלים, על פי ספר היובלים, כמערב כרפא ושכים 'עד אפירג והלך מזרחה דרך מי ים מיאת: והלך עד עבר נהר טינה מזרחה צפונה עד הגיעו אל קצה מימיו עד הר רפא ועבר צפונה...'.²⁴ עפרה, אפר ואפירג מזהים על ידי פרשנים כפרובינקיה אפריקה או באזור קרתגו (המיושב בבני שם הפיניקים).²⁵ יש המזהים את הרי רפא עם הרי האטלס²⁶ ואת אפירג עם אפריקי, כלומר עם החוף הצפוני־המערבי של אפריקה. אולם כיוון שמדובר בגבולותיו של יפת נראה סביר יותר למקם את רפא, ואת אפירג, באזור הים השחור (ומכאן לטעון כי אפריקי שבכמה מן המדרשים היא שיבוש של אפירג.²⁷ וזאת גם על רקע הזיהוי של ים מיאת עם ים מאוטיס (Maotis, ים אזוב), של הטנאים (Tanais) עם נהר הדון²⁸ ושל רפא כהרים הרפאיים (Ripaia Ore, Rhipaei Montes, Rhipaeian Mountains) בארצות ההיפרבוראיות (Hyperborean) של הגאוגרפיה היוונית,²⁹ השוכנות hyper boreas (מעבר לרוח הצפון, כלומר בצפון־מזרח מנקודת המבט היוונית, ליד הטנאים). השם אפירג עשוי להיות גזור אפוא מהשם היווני פריגיה (אפריגיה), מה שמקרב להלכה את הארץ המבונה אפריקה לאסיה התיכונה, אם אכן מדובר כאן בשיבוש שמקורו בהחלפת האות גימ"ל באות קר"ף.

20 שם, א, 239 (עמ' 26).

21 שם, א, 241 (עמ' 26 והערה 276; ההערה שם, ב, עמ' מב).

22 Afer מתייחס בספרות ההלניסטית והרומית גם לאתיופיה וגם להודו, בעיקר בגלל ההודים שתורי העור. ראה: 11–12 F. Snowden, *Blacks in Antiquity*, Harvard 1970, pp. לפי גרסה אחרת הכוונה לארץ מרעה, אבל במקרה כזה מדובר יהיה רק בצפון אפריקה.

23 ספר היובלים ת, טו–יז (תרגום כהנא, עמ' מג–מר).

24 שם, כה–כט (עמ' מד).

25 ראה הערות כהנא שם. וראה גם: פ' שמידט, 'תיאורים יהודיים של הארץ הנושבת כמשך התקופה ההלניסטית והרומית', א' כשר, ג' פוקס וא' דפפורט (עורכים), יון ורומא בארץ־ישראל: קובץ מתקרים, ירושלים 1989, עמ' 87. וראה הערתו של שליט, קדמוניות היהודים, א, 122 (עמ' 14, הערות 103–104; ההערה שם, ב, עמ' כז–כה).

26 הרי האטלס מתוארים על ידי פליניוס במילים 'mons nomine Niger...' (הרים שחודים). ראה: פליניוס (לעיל, הערה 3), v, 37 (שם, עמ' 244).

27 ראה להלן.

28 שמידט (לעיל, הערה 25); שליט (לעיל, הערה 25).

29 דום (לעיל, הערה 7), עמ' 64–67.

ב'ספר יוסיפון', שנתחבר במאה העשירית, אפריקא היא פרובינקיה אפריקה (קרתגו),³⁰ אך לעומת זאת 'הרי חושך', הנזכרים בסיפור התלמודי על מסעו של אלכסנדר לאפריקה, נמצאים בדרך להודו,³¹ במילים אחרות, הם מובילים למרכז אסיה, אולי להרי הקווקז והינדו־כוש (Hindu-Kush) אך בוודאי לא לאפריקה. על פי הנוסחים העבדיים של 'עלילות אלכסנדר מוקדון', כפי שהשתמרו בימי הביניים ממקורם היהודי־ההלניסטי, מצויה ארץ אפריקה כסמוך לארץ פלישתים (ברתים) וסיציליה,³² כלומר בצפון אפריקה, היא נזכרת גם בהקשר של ארץ הנשים הסמוכה לה: 'ויצא אלכסנדר משם ויבוא ארץ אפריקה ויבכשה תחתיו, ויתנו לו מאה ושמונים כיכרי זהב וכסף ואבן יקרה הרבה'.³³ משם יצא אלכסנדר לארץ אנשיק 'ולא מצא בה אלא נשים'.³⁴ כאן הגרסה דומה לסיפור התלמודי:

ותען ותאמר להם: כי ניכרים דברי אמת, שאם היה אדוניכם חכם, לא היה בא להילחם עם הנשים, שאם ינצח את הנשים – יאמרו העולם: מה בכך שניצח את הנשים, הלא אדם קל ממנו היה יכול לנצח אותם, ואם הנשים ינצחו אותו, מה יאמרו העולם – מלך כזה ניצחוהו נשים! נמצאו כל המלחמות שעשה וניצח בהם לא יהיו לו לשם ותהילה, אך קלונו ירבה ויגדל ויסגה בעיני כל השומעים.³⁵

מדצף הסיפור עולה כי ארץ אנשיק נמצאת מעבר להרי חושך, אבל כלל לא ברור אם היא נמצאת באפריקה או באסיה.³⁶ במקום אחר מוזכרת מלכה המוכתרת אלכסנדר מארץ אפריקיא, אבל גם מיקומה של ארץ זאת הוא תעלומה.³⁷ המקור התלמודי לא יכול היה אפוא לשאוב ממקור יהודי הידוע לנו זיהוי כלשהו של הציון הגאוגרפי אפריקה עם אזור מסוים באסיה.

אפריקה, האמונות והרי החושך

אין ספק שתז"ל הכירו את האגדות על אודות הלוחמות האמונות (Amazonomachies),

30 ספר יוסיפון ב, 20, 39–40, 77, 104 (מהדורת פלוסר, עמ' 11, 13, 15, 17). וכך גם ב'מעשה אלכסנדרוס' בכ"י פרמה (ס, 75) שם, עמ' 125. על נוסח זה ראה שם, עמ' 248–261. וכך גם בספרות ימי הביניים. אפריקי היא תמיד צפון אפריקה (ראה למשל בשירו של שמואל הנגיד, 'אלוה עז': 'השמיעו באפריקי וצען, דיואן שמואל הנגיד, מהדורת ר' ירון, ירושלים תשכ"ו (קו"ם צרויה, עמ' 14).

31 ספר יוסיפון ב, 75–76 (מהדורת פלוסר, עמ' 59).

32 עלילות אלכסנדר מוקדון, ההדיר וצירף מבוא והערות י' זן, ירושלים 1969, עמ' 39.

33 שם, עמ' 144.

34 ב'מעשה אלכסנדרוס' מסופר על המלכה קנרקי מלכת האמונות בארץ סמירמיס שאליה מגיע אלכסנדר אחרי כיבוש הודו. 'ואחר כך פנה לארץ האמונות. ראה: ספר יוסיפון, יא, 1–25 (מהדורת פלוסר, עמ' 481–482).

35 עלילות אלכסנדר מוקדון (לעיל, הערה 32), עמ' 145.

36 וראה גם: שם, עמ' 165–166.

37 שם, עמ' 159.

אגדות שהיו נפוצות מאוד בספרות ובאמנות. בספרות היוונית זוהתה בדרך כלל ארצן של האמזונות עם ליקיה (Lydia) או פריגיה (Phrygia), על גדות נהר הסנגריוס (Sangarius) או נהר התרמודון (Thermodon), בחוף הדרומי של הים השחור³⁸ וסביב אגם מאוטיס (Maeotis). כמסורות אחרות ארץ האמזונות ממוקמת באסיה המרכזית, כדרום רוסיה, בצפון מזרח אסיה אצל דיודורוס סיקולוס למשל מופיעה ארץ אמזונות באפריקה, ליד אגם טריטון (Tritonis), 'הקרוב גם לאתיופיה'. היא מתקיימת שם מימים קדומים. דיודורוס אף קובע שגם אם הדעה הרווחת היא שהאמזונות שכנו בסביבת נהר התרמודון על הפונטוס (Pontus), האמת היא שהאמזונות כלוב היו קדומות יותר ועשו מעשים דאויים לציון, כי כלוב חיו כמה עמים של נשים לוחמות. נשים לוחמות אלו פלשו לחבלי עולם שונים בהנהגת מלכתן מירינה (Myrina) והשתלטו בין השאר על קיליקיה ופריגיה עד שאולצו לסגת ללוב.³⁹ ככל מקרה המסורת המיתולוגית המרכזית היא זו שבה האמזונות הן שבנותיהם של הסקיתים, בין הים הכספי לים אוזוב ובקרבת נהר הדון.

אבל הסיפור המיתולוגי על ממלכת האמזונות כלוב לא נכרך במסעו של אלכסנדר, שכן לפי המסורת ממלכתן חדלה להתקיים הרבה לפני תקופה זו. אלכסנדר מוקדון בא כשנת 332 ללוב, כדי לבקר את האורקל במקדש אמוניזאום בנווה המדבר שיוה (Siwa),⁴⁰ אך דרכו לשם עברה במדבר ולא בהרים, והוא לא פגש בדרך באמזונות ולא ביקר בממלכתן. ב'סיפור אלכסנדר' היווני נערך המפגש של אלכסנדר עם האמזונות, שהציעו לו זהב כדי למנוע מלחמה, אחרי ביקורו אצל המלכה קנדק (Candace); וארצן, גם לפי המסופר שם, שכנה מעבר לנהר תרמודון. אלכסנדר קיבל את הכופר והמשיך לים האדום.⁴¹ גם כאן הקישור בין נהר תרמודון לים האדום הוא 'קפיצת דרך' והיהווי הגאוגרפי של מקום המפגש בלתי אפשרי. מכל מקום ככל הגרסאות של 'סיפור אלכסנדר מוקדון' אין זכר לציון אפריקה. רוב

המקורות ההיסטוריים מציינים כי המפגש של אלכסנדר בשנת 329 עם הנשים הלוחמות התרחש בדרכו להודו, בעיר הירקניה (Hyrcania) או ליד נהר יקסרטס (Jaxartes, נהר הרון).⁴² עוד יוזכר כאן כי כ'כרוניקות של הנזיר גאורג', חיבור מן המאה התשיעית, המלכה קנדק (Candace), המוכרת מ'סיפור אלכסנדר',⁴³ היא מלכת כוש-אתיופיה (Meroe) הלוקחת את אלכסנדר בשבי, והיא מבונה גם מלכת 'הודו הפנימית'. זיהוי כזה של מלכת אתיופיה (השחורה) עם מלכת האמזונות והמלכה של פנים הודו עם אפריקה שופך אור על הסיפור התלמודי.⁴⁴ כנוסחים העבריים של 'סיפור אלכסנדר מוקדון' מיקומה הגאוגרפי של אפריקה אינו ברור, ולא ברור היכן התקיים המפגש עם הנשים הלוחמות. לפי מסלול המסע כפי שהוא מופיע בנוסח העברי מפגש זה יכול היה להיערך כיבשת אפריקה או במדבר אסיה, בדרך להודו,⁴⁵ אבל כידוע הסיפורים המקוטעים אינם יוצרים שום רצף גאוגרפי ברור. כיון כך ובין כך הגישה אל ארץ האמזונות כרוכה הייתה במעבר בין הרים גדולים המטילים צל חשוך: 'הררי החושך'.

הארץ המבונה אפריקה אכן נקשרת לתוככי אסיה באמצעות המוטיב של הררי החושך.⁴⁶ מאזכור ההרים בסיפור על אלכסנדר⁴⁷ ביקש יהוסף שווארץ להוכיח שלא ייתכן שהכוונה היא לגוביה או לאתיופיה, שכן 'הלוא ידוע שיש דרך סלולה מא"י למצרים ולאפריקי ולא שמענו ולא ראינו שמפסיקים הרי חושך? וכבר כבש אז אלכסנדר כל ארץ מצרים טרם בואו לא"י ובכך ידע אפריקי ולמה החייעץ עם חז"ל בדבר הזה? שווארץ מגיע לפיכך למסקנה כי אין מדובר באפריקה הידועה אלא במדינה אחרת כמרחקים. חז"ל והתרגומים לא בדו מלבם ארץ אפריקה באסיה, הוא כותב, כי ממפגשו של אלכסנדר עם הנשים הלוחמות הלא ברור שמדובר במחוז שמעבר להרי הטאורוס, שזהו אזור שבו מצויים הרים גדולים ובלתי עבירים הנקראים הרי חושך. שווארץ מקבל אפוא את דברי 'ספר יוסיפון' שמדינת הנשים הייתה במחוז אנאטאל (אסיה הקטנה), ועל כן, הוא מציינ:

42 ראה למשל: דיודורוס (לעיל, הערה 39). לדברי אריאן סיפור המפגש איננו מופיע אצל אריסטובולוס או פתולומי, והוא עצמו מטיל ספק אם האמזונות היו עדיין בנמצא באותה עת (אף הוא מכיר בקיומן בעבר). ראה: Arrian, *The Campaigns of Alexander*, VII, 13, trans. A. de se'incourt, pp. 369–370. פלוטרכ מבאי רשימה ארוכה של מקורות שלפיהם פגש אלכסנדר את האמזונות ליד ימת אורל, ומוסיף: 'ומספרים ששנים רבות לאחר-מכן קרא אוניסקריטוס לפני ליסימאכוס, שהיה אז מלך, את הספר הרביעי מחיבורו ההיסטורי, שבו כתב על האמזונות, וליסימאכוס חיך בנחת ואמר: "והיכן הייתי אני באותו הנמון?"' (חיי אישים, אלכסנדר, 46 [תרגום א"א הלוי, ירושלים 1971, עמ' 452]); בלק-טידקל (לעיל, הערה 38), עמ' 24, 134, הערה 3. ראה עוד: W. W. Tarn, *Alexander the Great*, II, Cambridge 1948, pp. 326–329.

43 סטונמן (לעיל, הערה 41), עמ' 135–137.

44 ראה תרגום הברוניקה שם, עמ' 25–33.

45 ראה: דן (לעיל, הערה 32), עמ' 88 וכן עמ' 165–166.

46 ב'ספר יוסיפון' הרי החושך הם באסיה. 'זיכוש כל המזרח ויפתח את כל מסתרי הודו ויבא עד הרי חושך. ספר יוסיפון י, 75–76 (מהרודת פלוסד, עמ' 59).

47 כבלי, סנהדרין צא ע"א.

E. Hall, *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford 1991, p. 68; 38
H. A. Shapiro, 'Amazons, Thracians, and Scythians', *Greek Roman and Byzantine Studies*, 24 (1983), pp. 105–114; 'Amazones', *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, IX, 1981, pp. 586–653; R. von Ranke and R. Graves, *Griechische Mythologie: Quellen und Deutung*, Hamburg 1987, pp. 320–323; W. M. Black-Tyrkell, *Amazons: A Study in Athenian Mythmaking*, 1984, pp. 55–56
H. Nettelsch and ראה המקורות שם, עמ' 141, הערה 45. ראה עוד: J. E. Sandys, *Dictionary of Classical Antiquity*, Cleaveland–New York 1964, p. 25; D. Von Bohemer, *Amazons in Greek Arts*, Oxford 1956
Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, III, 51, 3–52, I; 55, 8–11, trans. C. H. Oldfather *LCL*, 39
II, pp. 245–261, וראה גם שם IV, 16 (עמ' 395–401).
J. W. M'crindle, *The Invasion of India by Alexander the Great*, New Delhi 1978, p. 28; 40
J. Boardman, *The Greeks Overseas*, London 1964, pp. 171–172
The Greek Alexander Romance, trans., introduction and notes R. Stoneman, London 1991, 41
pp. 143–146. בנוסח העברי מופיע גם סיפור ארוך על המפגש עם מלכה אלמנה בשם קלולש קנראש.
ראה: דן (לעיל, הערה 32), עמ' 109–114. קנדקס הוא כינוי של המלכות-האם בממלכת מרוואה (Meroë),
M. F. Macadam, *The Temples of Kawa: I. The Inscriptions*, London 1949, pp. xi–xii. ראה:

אין ספק אצלי שכונת התלמוד והתרגומים בשם אפריקי על מחוז הארץ אשר בעבר הרי טויריס והם הרים גדולים ונוראים וכמעט אי אפשר לעבור עליהם בי אם דרך המעבר הצר אשר ביניהם והם בדרך חשך ואפלה, כי גובה ההרים והסלעים מונע האור ולכן הם נקראים הרי טוירוס הרי חשך, ומשם בא [אלכסנדר] למדינת מלכות הנשים ולארץ אפריקי הנזכר.

העיר קרטגינא, ממלכת הנשים, ממשיך שווארץ, איננה קרתגינה אלא קרגינה שמצפון להרי הטאורוס.

לדרכי שווארץ אין במדרשים התלמודיים כלבול שמות, אלא שהיו בנמצא שתי אפריקי: הדרומית (מצרים, בוש) והצפונית (שבה ישבו מבני יפת). לטענתו גם האגדה על הקיסר דיוקלטיינוס אינה יכולה להתייחס לאפריקה שבדרום, אלא רק לזו שבצפון.⁴⁸

שלמה יהודה רפפורט (שי"ר) גורס ב'ערך מילין' כי זקני הנגב⁴⁹ המייעצים לאלכסנדר איך להגיע למדינת אפריקי שמאחורי הרי החושך הם זקני הודו, ואילו הרי החושך הם הסלעים וסופות החול הגדולות הפוקדות את המקום. אלכסנדר, כך הוא סבור, ביקש להגיע למדינת אפריקי שהיא קרתגו (קרתגינא). שי"ר אף מוכיח את המסורת על האמזונות בלוב, אבל גם הוא מקבל את הדעה שקיימת אפריקה שנייה, והיא פריגיה (Phyrgia), אלא שבתרגומים התחלפה האות גימ"ל באות קר"ף ויצאה פריקיה – ובתוספת אל"ף – אפריקיה.⁵⁰ אברהם אליהו הרבני הקדיש לעניין זה כמה מאמרים ולדעתו אפריקי היא היבריה שליד הים הכספי (על סמך דברי ר' עקיבא בביאור המילה טטפות: 'טט בכתפי שתים פת באפריקי שתיים').⁵¹ מכאן שמדינות כתפי (=כספי) ואפריקי הן 'מדינות הקווקאזוס בין הים השחור והכספי'.⁵² אפריקא ואפריקי הם לדעתו שיבוש של איבריה-היבְרִיָה (Iberia; IBEPIA), שאליה הגלה נכוכדנצר את גולי יהודה; זהו החלק המערבי של גרוזיה (כסכיבות טיפליס) דהיום, שנקראה לגרסתו בפי יהודים, כבר כימים קדמונים, ספרד.⁵³ הקריאה צריכה להיות אפריקי, לדברי הרבני, ולפיכך טעה שי"ר בשויה את אפריקה עם קרתגינה (קרתגו). ומכל מקום הרי החושך הם הרי הקווקז.

מתחיהו מייזיש (מייזוס) זחה את הזיהוי של קרתגינא עם מדינת האמזונות. לפי גרסתו מדובר כפירוש של המילה קרתגינא במורכבת מהביטוי הארמי קרת-תדתא ומהמילה היוונית גיני, אישה.⁵⁴ מוטיב הזהב המופיע בסיפור על דיוקלטיינוס שבו נזכרת אפריקה⁵⁵ קשור

48 י' שווארץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים 1979 (תקצ"ג), עמ' רפא-רפד.

49 המופיעים בסיפור כבבלי, תמיד לב ע"א-ע"ב.

50 ערך מילין, ורשה תרע"ד, עמ' 358-364.

51 בבלי, סנהדרין ד ע"ב.

52 א"א הרבני, היהודים ושפת הסלאווים: פדרישות וחקירות בקורות בני ישראל בארץ רוסיה, וילנה הרב"ץ, עמ' 118-119.

53 שם, עמ' 120-125. ולא ספרד שכאידופה, כפי שנמצא אצל יוסף בן-מתתיהו (מלחמת כ טו, 2) ועוד.

54 על הזיהוי של קרטגיני ראה: A. Oppenheimer, in collaboration with B. Isaac and M. Lecker, *Babylonia Judaica in the Talmudic Period*, Wiesbaden 1983, pp. 485-486

55 ראה לעיל, הערה 14. וראה גם: ילקוט שמעוני, שיר השירים תחקד.

לדעתו לאגדות המספרות על קרת חדשה כעיר המלאה באוצרות זהב, ואילו הרי החושך בגאוגרפיה האגדתית ובקוסמולוגיה התלמודית הם הרי האטלס. 'ספר יוסיפון', שקבע את הרי החושך בקווקז, וסיפר שאלכסנדר סגר שם את ההרים בשערי ברזל⁵⁶ כדי למנוע פריצת ברברים מן הצפון אל ארצות התרבות,⁵⁷ הוא שבלבל, לדעתו של מייזיש, את הפרשנים שדנו בסוגיה, והם הניחו על סמך מקור זה שאפריקה בסיפור התלמודי היא איכרוקי-גאורגיה (גרוזיה) בהרי קורדיסטן או פריגיה, ושיכתפי הנזכר לצד אפריקה הוא הים הכספי (כספיא) ואילו לדעתו הרי החושך בספרות התלמודית הם הרי האטלס, שמאחוריהם יורדת השמש והם קצה העולם מנקודת מבטו של איש המזרח. מסקנתו של מייזיש היא על כן כי כל התופש במבט סנתטי את כל המקומות כתלמוד ובמדרש שנוכרת בהם אפריקה, בהשוואה למקורות הקלסיים, יביר כנקל את אמתות פרושה של המלה אפריקה כמובנה ההיסטורי המקובל. אך למרות דעה נחרצת זאת גם הוא מוכן להסכים ליוצא מן הכלל שבכינוי גומר הבונה לעם כלשהו באסיה הקטנה (אולי הפריגים), וכן אינו דוחה את האפשרות שבימים רחוקים יכלו שני מקומות שונים זה מזה להיקרא בשם דומה.⁵⁸

מניתוח מפורט של 'לות העמים' כספר בראשית ושל הפרשנות עליו בתלמוד, במדרשים, בתרגום ובספרות המחקר הגיע שמואל קרויס למסקנה שאפריקה במקורות היהודיים יכולה להיות רק אפריקה המוכרת, ולכן ארץ האמזונות והרי החושך של המדרשים נמצאים בצפון אפריקה.⁵⁹ אפשר להוסיף כאן כי אין זה סביר לפרש את עצתם של חכמי הנגב לאלכסנדר (במסכת תמיד) להשתמש בחמורים לוביים המכירים את הדרך כעצה להשתמש בהם בהרי הטאורוס, הרחק מבית גידולם, אלא בהרי האטלס, שאותם הם מכירים היטב; לפי זה אלכסנדר מבקש את עצת החכמים איך לחצות את הרי האטלס ולא איך לעבור את הרי הינדוכוש או

56 יוסף בן-מתתיהו כותב על שערי הברזל שקבע אלכסנדר מוקדון בשערי הורקניה, היא מדינת שירון (דגסטן) מצפון לים הכספי. ראה: מלחמת היהודים ז, ד, ד (תרגום שמחוני, עמ' 390). אבל הכוונה אולי לשערי הים הכספי (The Caspian Gates) בהרי אלבורז (Elburz), ליד ריי (Rey), או לשני מעברים נוספים, מעבר דרבנד (Derbend) בקווקז, שנקרא גם הוא הכספי, ומעבר בדרום הים הכספי, בהרי מדי. ככל המעברים הללו היו מצודות שייחסו לאלכסנדר, והמחברים השונים כלכלו ביניהם. כיוון שהרי הינדוכוש או Paropāmisus בנוו לעתים בשם קווקז (פליניוס [לעיל, הערה 3], xxij, VI, עמ' 171), אפשר שבסיפורי אלכסנדר הועתק מקום המעבר מזרחה והם הפכו לשערי הינדוכוש המובילים להודו ארץ הפלאות. ראה: R. Stoneman, 'Romantic Ethnography: Central Asia and India in the Alexander Romance', *Ancient World* 25 (1994), pp. 93-107

57 בנימין מטודלה חוזר על האגדה על שערי הברזל שעשה אלכסנדרוס, ומוסיף שכעבור זמן נפרצו השערים. ראה: בנימין מטודלה, ספר מסעותיו של ר' בנימין (מהדורת אדלר, עמ' מא) וראה בעניין זה גם: A. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Enclosed Nations*, Cambridge, Mass. 1932

58 מ' מייזיש, 'אחרי תורבן קרת חדשה', התקופה, יח (תרפ"ג), עמ' 223-229. על פי מייזיש המילה 'קשיטה' בסיפור על כיקורו של רבי עקיבא באפריקה מקורה כנענית הפיניקית (מעה).

59 S. Krauss, 'Die biblische Völkertafel im Talmud, Midrasch und Targum', *MGWJ*, 39 (1895), pp. 1-7

את הרי הקווקז. קשה לשער שבאותו סיפור עצמו יכלו חכמים למקס את המעשה בפריגיה-אפריקה ולדבר על חמורים לוביים, המכונים את הסיפור ללוב שבצפון אפריקה. יוליוס תיאודור בפירושו לפרשה לז' בכראשית רבה ('בני יפת גמר ומגוג וגר אמר ר' שמואל כר אמי אפריקי וגרמניא ומדי ומקדוניה איסנויא...') גודס כי 'קשה לפרש אפריקי כאן שכוונו לאפריקא כבלל או לאפריקא הצפונית ולשער שחז"ל חלקו אפריקא אדמת בני חם לגומר בן יפת, וע"כ נראה עיקר שפ"י אפריקי באן פריגיא הקדמונית באסיה הקטנה והקדמונים חשבו יושכי פריגיא לאומה הקדומה מכל האומות...⁶⁰ אולם לא בדור כאן הקשר בין קדמות הפריגיים לבין זיהוים דווקא עם גומר בן יפת (ולא עם אומה אחרת מבני יפת), וההסבר נראה סתמי, מה עוד שחז"ל הבחינו יפה בין בני יפת לבני חם שבאפריקה ככל הנוגע למראיהם ולתכונותיהם. בספרות התלמודית אין גם שימוש בציון אפריקה במקבילה לאתיופיה או נוביה (כוש), וחז"ל לא ייחסו את התכונות (השיליות) שמצאו בכושיים לעמים אחרים.

לעומת זאת גודס יחיאל צבי הירשזון שאפריקה מצויה לא בדרום הרי הקווקז או במזרח הים הכספי אלא על שפת נהר אינדוס וסמוך להרי ההימליה, באפגניסטן של היום:

כוונת התלמוד באפריקא של אלכסנדרוס היתה על אפריקא הנזכר בב"ר פל"ז בתרגום גמר ומגוג ונכאר מאתנו... שהיא לצפון ארץ הודו וארץ חמשת הנהרות שאלכסנדר כאמת בא לשם... ור' חנינא אמר להרי סלוג כוונתו כי הקבלה שכני ישראל הגלו לאפריקא היינו אפריקא של גוג ומגוג הנ"ל שהוא אצל הרי סלוג, כי הרי הימאליא הן הגדולים בתבל!⁶¹

לפי שיטת חילוף האותיות שמציע הירשזון נגזר השם אפריקא מאופיר, היא קפיריסטן לדעתו, כתוספת ההברה קא (בערכית: אופיר+ק = קפיר+טן = קפיריסטן).⁶²

מסע דמיוני

כיוון שמדובר בגאוגרפיה אגדתית והפרשנויות הן ספקולציות גאוגרפיות, אתגורפיות ואטימולוגיות, נניח לדמיון להוליך גם אותנו כדי להגיע למסקנה כי אכן מדובר כסיפור אלכסנדר שבתלמוד באפריקי שבאסיה, ונגסה כמה השערות משלנו.

הפרשנות הרווחת, הכונה על חילופי השמות אפר, אפריג, פירוגה או היבריה באפריקה, אינה נראית משכנעת, הן משום שהמרחק בין השמות רב למדי, והן משום שתנ"ל הכירו יפה את אפריקה, היא לוב, ולא יכלו לטעות בינה לבין פריגיה או אזור אחר באסיה התיכונה או ליצור זהות בין אזור כלשהו באסיה לכין לוב או אפריקה כולה.

60 ראה לעיל, הערה 12.

61 י"צ הירשזון, שבע תכמות שבתלמוד ומדרש, למבדג תרמ"ג, עמ' מא-מב, וראה גם עמ' טו-ב.

62 Kafirstan; האזור נמצא באפגניסטן של היום.

לבן אפשרות אחת היא שחז"ל קישרו בין ארבע הערים השונות שהקימו היוונים בלב אסיה,⁶³ ושנאו את השם אלכסנדריה. במיוחד ידועה הייתה העיר אלכסנדריה-קפסיה (Alexandria-Kapsia), היא 'מלכת ההרים' ברומן אלכסנדר, שבה נפגשו שלוש הדרכים שחצו את הינדוכוש לתוך בקטריה.⁶⁴ אבל אפשרות כזאת נראית מופרכת, שכן קשה להניח שחז"ל לא ידעו להבחין בין אלכסנדריה שבמצרים לאלכסנדריות השונות שבאסיה, או שידעו על שמן הקדום של העדים הללו, שכדורותיהם כבר איבדו מזמן את זהותן היוונית. אפשרות אחרת היא שנוצר בלבול עקב השם הינדוכוש (בשפת הפשוט), שמה של שרשרת ההרים המהווה חלק מפמיר שבמרכז אסיה (בצפון פקיסטן ובצפון-מזרח אפגניסטן של היום), ושהייתה בוודאי חלק מאופקי הידע הגאוגרפי של חז"ל. שרשרת הרים זאת קיבלה את שמה משבט הקושן (Kushan; Yueh-chin), עם נודדים הינדו-אירופי (סקית-הודי) שכבש את בקטריה במאה הראשונה לפה"ס, ואחר כך גם את צפון הודו, והקים אימפריה שתור הזהב שלה היה כשנים 123-153 לפה"ס, ושהתקיימה עד אמצע המאה השלישית לספירה.⁶⁵ בקטריה (שמדרום-מזרח לימת אורל, בצפון אפגניסטן של היום) נודעה בשם קושן,⁶⁶ וגם המעבר הנוח ביותר בשרשרת הרי הינדוכוש נקרא קושן (Choshan) כיוון שהאגדות על אלכסנדר מוקדון והאמונות קשורות במסעו להודו, וכיוון שמסע זה מתואר במסע במעברים צרים ופתלתלים בין הרים נישאים, הרי אלה הם כנראה הרי הינדו-כוש (וכוש התחלף למספרי הסיפור באפריקה).

על פי אפשרות נוספת הסיפור ממוקם באפריקה האמיתית; המסורת על ממלכת האמזונות בלוב (אפריקה) היא שיבלה להביא את חז"ל, שהכירו בוודאי גם מסורת זו, למקם את המפגש בין אלכסנדר למדינת הנשים באפריקה, והיינו בלוב ולא באסיה. לשם כך צריך להניח שחז"ל כחרו משום מה להשתמש בגרסה הנפוצה פחות, המקשרת את האמזונות ללוב (או לאתיופיה) ולהעתיק את מדינת האמזונות לשולי מדבר סהרה – אם אפריקי שבסיפור היא אבן לוב – או לחבר את שתי מסורות המסע, להודו וללוב, למפגש עם האמזונות, המתגוררות הן בלוב והן באסיה התיכונה. בסופו של דבר לא מקום המפגש העסיק אותם אלא סיפור המפגש.

הסבר אפשרי אחר הוא שמקור הבלבול כזיהוי הרווח בין הודו לאתיופיה (בוש) במפת העולם (mappa mundi) בת הזמן ובדמיון בין סיפורי הפלאות הקשורים בשתייהן. בספרות הקלסית (ואחריה בספרות הנוצרית של ימי הביניים) היו אתיופיה והודו שני חלקים של אותו חבל עולם וביניהם מחבר הים האריתראי (Erythrean Sea), הוא האוקיינוס ההודי,

63 דוגמה לעיר כזאת היא אי חנו (Ai Khanu) בעמק האוקסיס (Oxus, היום אמו דריה) שתושביה היוונים גורשו בשנת 145 לפה"ס. ראה: P. Bernard, 'An Ancient Greek City in Central Asia', *Scientific American*, 246, 1 (January 1982), pp. 126-135

64 טרן (לעיל, הערה 42), עמ' 97, 139. אפשרי גם קשר אסוציאטיבי בין העיר היוונית קרתנה (Cartana), היא טטרגוניס (Tetragonis), לבין קרתגה (קרתגו). ראה: שם, עמ' 98-99.

65 S. Wolperet, *A New History of India*, Oxford 1989, pp. 72-75

66 ראה: B. Staviski, *La Bactriane sous les Kushans*, trans. P. Bernard et al., Paris 1986, pp. 127-157. בספרות הגאוגרפית ההלניסטית הרי הינדוכוש מכונים הקווקז ההודי, ששם נבנתה אלכסנדריה של הקווקז. ראה למשל: אריאן (לעיל, הערה 42), 3, 5, V (שם, עמ' 262-263).

ופעמים רבות מזוהה אתיופיה עם הודו ולהפך וההודים מזוהים עם האתיופים ולהפך.⁶⁷ כך למשל כותב פטולומאוס על אתיופיה המזרחית שהיא החלק הדרומי של אסיה הגדולה.⁶⁸ במקורות אחדים האתיופים הם מי שהיגרו מגדות ההינדוס והתיישבו במצרים, ועל פי מקורות אחרים הודו הייתה כעבר מושבה מצרית; סטרבו מקדיש דיון מפורט לשאלת הזיהוי של שתי האתיופיות ושל האתיופים המערביים והמזרחיים.⁶⁹ תמונת עולם זאת התקיימה לאורך כל ימי הביניים. אצל ג'ון מנדוויל, בן המאה הי"ד, ארצן של האמזונות נמצאות בסביבות בלדאה (Chaldea) והים הבספי, ומצדה השני של בלדאה נמצאת ארץ אתיופיה, המשתרעת עד מצרים.⁷⁰

זיהוי נפוץ זה של אתיופיה עם הודו והקרבה הגאוגרפית ביניהן במקורות אפשרו אולי גם לדמיון החופשי של האגדה התלמודית לזהות בספורי הפלאות בין אתיופיה (באן כאפריקה) לבין הודו, שאליה צעד אלכסנדר, ולכנות את הודו בשם אפריקי. הידיעות על הינדים שחורים היו גם הן חלק בלתי נפרד מדמות העולם (imago mundi) שעברה מהספרות הקלסית (הירודוטוס) אל ספרות ימי הביניים ומעבר לה.⁷¹ אוכלוסייה של שחורי עור מתוארת בספרות היוונית גם באזור הים השחור. לפי הרודוטוס למשל הקולכים הם ממוצא מצרי, צאצאי אנשי צבא שהותיר פרעה ססטרס השני בקולכים, ולהם עור שחור ושער צמרי.⁷² באגרטלים מהמאה החמישית לפה"ס מופיעים שחורי עור ואמזונות יחד. אוכלוסייה של צפון הודו תוארה בספרות ההלניסטית כבעלת עור שחור כמו זה של הנוכים (האתיופים). חלקה, תושבי בלוציסטון, אף תוארו כאתיופים מזרחיים (או אסייתיים), וזיהוי רווח זה התבסס על קיומה של אוכלוסייה שחומת עור לא הודו־אירופית בדרומה של תת היבשת ההודית. מכאן אפוא שהציון אפריקי מקורו באוכלוסייה של שחורי העור באזור. חשוב לציין

J. K. Wright, *The Geographic Lore of the Time of the Crusades*, New York 1965, pp. 302–304 67
Ptolemy, *Tetrabiblos*, II, 3, 60, ed. and trans. F. E. Robbins, *LCL*, I, p. 131 68
Strabo, *Geographica*, I,2,22; I,2,25; I,2,8, trans. H. L. Jones, *LCL*, I, pp.109–129 69
The Travels of Sir John Mandevill, trans. and introduction C. W. D. Moseley, London 1987, 70
pp. 116–117. ליד ארץ האמזונות חיים גם יהודים צאצאי עשרת השבטים. ראה: שם, עמ' 166.
D. F. Lach, *Asia in the Eyes of Europe: Sixteenth through Eighteenth Centuries*, Chicago 1991 71

Herodotus, *Historia*, II, 105 72
מרטין ברנל ביקש להסיק מתיאור זה ומהעובדה שכני קולכים מתארים כנימוחים, דוגמת המצרים, שסטרס יישב בקולכים מצרים שהיו, כמו המצרים, שחורי עור. ראה: M. Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, II: *The Archeological and Documentary Evidence*, 1991, pp. 236–273
אלה שכן גם לאומות אחרות יש אותם מאפיינים. וראה: דידורוס (לעיל, הערה 39); J. O. Thompson, *History of Ancient Geography*, 28, I; Cambridge 1948, pp. 58–59
R. A. J. Baird, 'Egyptian in Colehis on the Black Sea', I. Van Sertima and R. Rushidi (eds.), *African Presence in Early Asia*, New Brunswick and London 1988 (revised ed.), p. 63
מציאותה של אוכלוסייה של שחורי עור (ניגרואידים) באסיה התיכונה נפוצה מאוד בספרות ההיסטורית האפריקאנית.

עוד לענייננו כי הסביבה מתוארת בעשירה כזהב ונאמר כי תושביה מעלים מס בצורת עפרות זהב.⁷³

עידוכ זה בין אתיופיה לתבלי ארץ שונים כאסיה התיכונית מופיע כבד בספרות היהודית. בחזיונות הסיכילות נאמר כי ארץ גוג ומגוג, שמיקומה המקובל בצפון, שוכנת בתוך נהר כוש וסונה (אסואן), ועתידה להילכד על ידי הודים שחרחים. וכן מתוארים שם כושים החיים על גבולות תארקיה והדון, והיוצאים לבכוש את מצרים: 'אכן כאשר יעזכו הכושים את שכטי טריכלי עזי המצח: ויתמהמהו לחדש את אדמת מצרים'.⁷⁴ ארץ גוג ומגוג שוכנת כאן אפוא בתוך נהרי כוש, אבל אין שום סיבה להניח שהכוונה לנהרות ביבשת אפריקה – בוש היא ציון לאתיופיה המזרחית שבאסיה.

במפה הגאוגרפית־האתנוגרפית של חז"ל השם המציינ את אפריקה, והמתקשר לשחורים בני אפריקה, הוא כוש, ולא אפריקה, המציינת כאמור את צפון יבשת אפריקה. אבל האם אי אפשר להניח שאפריקה שבתלמוד הייתה במקרה שלפנינו הסכה של כוש (אתיופיה)? כמילים אחרות, האם אי אפשר שתז"ל הכירו את הגאוגרפיה והאתנוגרפיה המזהה את כוש עם הודו, ושהחוט הגאוגרפי – הזיהוי בין אתיופיה להודו – או החוט האתנוגרפי, דהיינו הזיהוי של השחורים של אפריקה ושל אוכלוסייה שחורה כהודו ובקווקז?⁷⁵ – הוכילו אותם לקרוא בשם אפריקי, גלגול של כוש, לאזור שבו עבר אלכסנדר מוקדון בדרכו להודו? ספרות ימי הביניים שהתבססה על התיאור הרווח בספרות ההלניסטית־הרומית כינתה ארצות שונות ממזרח לנהר החידקל – ועד ציילון – בשם כוש. כך למשל בנימין מטודלה מספר על תושבי ציילון שהם 'בניו של כוש הקורא בכוכבים, ולכולם צבע עור שחור', וכספרו על ממלכתם של עשרת השבטים הוא מציינ שהם 'הולכים למלחמה עם ארץ כוש'.⁷⁶ ארץ כוש זאת שונה מארץ כוש הנמצאת בדרומה של מצרים.⁷⁷ גם רבי פתחיה מרגנשפורג (רגנסבורג) מזהה את כוש בשכנה קרובה של ארץ בבל.⁷⁸ מדובר אפוא במסורת קדומה, ולאור מסורת זו החליפו חז"ל את השם כוש בשם אפריקי, וראו באפריקי חבל ארץ המצוי אי שם בין האזור המשתרע מדרום לים הכספי לבין האוקיינוס ההודי (בבל, מדי ופרס) או, לצורך האגדה על גלות עשרת השבטים או סיפור האגדה על אלכסנדר, בחלקו הצפוני של מרחב גדול זה. באופן כזה התגלגלה אפריקי לאסיה.⁷⁹

על מקור הזהב בבקטריה ראה: W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge 1966, pp. 105–108 73

חזיונות הסיכילות, ג, שיט; ה, קצד–קצה (תרגום ריידק, עמ' שצג, חלג). 74
זיהוי זה הוליד כאמור ספרות אפריקאנית עשירה הטוענת לקיומה של אימפריה כושיטית שהשתרעה מהודו ועד כוש, ואף מעבר לזה. ראה לדוגמה: D. D. Houston, *Wonderful Ethiopians of the Cushite Empire*, Baltimore 1985 (1926) 75

ראה: בנימין מטודלה (לעיל, הערה 57), פג (שם, עמ' נד). 76
שם, צג (שם, עמ' סב). 77

סכוכ הרב רבי פתחיה מרגנשפורג (מהדורת גרינהוט, עמ' 10). 78
נעיר כי גם הציון כוש עבר גלגול של הרחבת. במקורו ציין חבל ארץ מוגדר כדרום מצרים, בעוד שהחלק הצפוני יותר נקרא כפי המצרים wawae. מאוחר יותר התרחב השם והקיף את כל ארץ נוביה, היא

סברה אחרונה זו מחזירה אותנו בסוף המסע הדמיוני הזה אל המקור הראשוני אולי של הבלבול בין אסיה לאפריקה. בתלמוד מופיעה אפריקה באסיה לא רק בהקשר של מסעו של אלכסנדר מוקדון, אלא גם בהקשר של מקום-גלות עשרת השבטים (ביחל ובחבור נהר גוזן וערי מדי' [מלכים ב' יז, ו ומקבילות]). גוזן הוא הנהר היוצא מהרי חר'ג' דאג' וזורם בין הפרת והחידקל, וחלח שוכנת מצפון לנינווה), ברור מכאן שמיקומה של גלות עשרת השבטים כתמונת העולם היהודית היה כצפון מסופוטמיה, ולא באפריקה. אבל בנבואה המאוחרת יושבים גולים מישראל 'מעבר לנהרי כוש' (צפניה ג, י), שהוא ציון למקום המרוחק ביותר בדרומה של מפת העולם של אותו הזמן ('ארץ צלצל כנפים אשר מעבר לנהרי כוש', ישעיה ית, א) וגבולה הדרומי-המערבי של האימפריה הפרסית ('מהודו ועד כוש'). ונפוצי ישראל עתידים לשוב לארץ-ישראל 'מאשור וממצרים ומפּתרוס ומכוש' (ישעיה יא, יא), וראה גם: גלות כוש, שם, ישעיה כ, ו. את דברי הנבואה האלה יש לפרש על רקע המציאות בסוף ימי בית ראשון ובימי בית שני, שבהם הייתה גולה יהודית במצרים אשר חלק ממנה הגיע עד לדרום מצרים וכוש (נוביה). הנבואה לא התכוונה בדברים האלה לגלות עשרת השבטים, אבל ממרחק העתים היטשטשה בנראה ההכחנה הגאוגרפית, והדבר אולי הביא לידי כך שבספרות המאוחרת זוהה מקום הגלות גם כתוככי אפריקה. הספרות התלמודית ידעה כמובן שמקום גלות עשרת השבטים בידי אשור הוא באסיה, אבל ביוון שבנבואה תוארה כוש כמקום גלות מרוחק המצוי אי שם בקצווי ארץ, מדרומה של מצרים, יכול היה להיווצר הזיהוי של כוש עם גלות מרוחקת אחרת, אי שם בקווקז, ומכאן אפשר היה להעביר את השם לאסיה ולקרוא למקום גלותם של עשרת השבטים באסיה בשם כוש. נראה סביר להניח שהספרות התלמודית החליפה את השם כוש בשם המקובל יותר בזמנה, אפריקה, וכך הגיע אלכנדר מוקדון בספור התלמודי לאפריקה' ופגש בה את האמזונות.

סיכום

כל מה שהעלינו כאן אינו אלא כחינת השערות פורחות שנועדו לתאר כקיצור מקצת מהעולם הגאוגרפי והאתנוגרפי הממשי והדמיוני של הכתיבה הגאוגרפית והאתנוגרפית הקדומה והמאוחרת ושל שימושיה השונים.

לאמתו של דבר אין לדעת בוודאות מנין שאבו כעלי המדרשים את הסיפורים על אלכסנדר, אם ממסורות יהודיות שבעל-פה⁸⁰ או מסיפורים בעל-פה (folk-stories) שקלטו מתרבות סביבתם או – ואפשרות זו סבירה מן האחרות – מנוסחים נפוצים מאוד בכתב של המקור

אריטראה כשמה היווני. ראה: A. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs: An Introduction*, Oxford, 1961, p. 298

80 ראה: ד' גולן, 'יוסף בן מתתיהו, ביקור אלכסנדר בירושלים וההיסטוריוגרפיה החדשה', א' רפפורט (עורך), יוסף בן מתתיהו: היסטוריון של ארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים, 1993, עמ' 21–55.

ההלניסטי (או היהודי-ההלניסטי) של סיפור אלכסנדר; נוסחו הראשון של סיפור זה מיוחס לסופר האלכסנדרוני פסודוקליסתנס (pseudo Callisthenes), וכתב-היד הקדום ביותר שלו שהשתמר הוא התרגום הלטיני (Res gestae Alexandri Macedonis) מאת יוליוס ולריוס (Julius Valerius), שנכתב לפני שנת 345 לספירה.⁸¹ אפשר גם שחז'ל הכירו את הסיפורים על אלכסנדר מ'היסטוריות אבודות' אחרות.⁸² המסורת האגדתית יכלה לעבור מן האמוראים בני התקופה לדרות הבאים, אך ייתכן שגם בני דורות אלה הכירו באופן ישיר. אין שום סיבה להניח שחז'ל לא הכירו לפחות הדים מהספרות היהודית-ההלניסטית, כפי שמעיד למשל הדמיון בין סיפורי האגדה על שהותו של משה בנוביה במדרשים לבין ההיסטוריה האגדתית היהודית-ההלניסטית.⁸³

כאמור כעשרה סיפורים על אלכסנדר מוקדון מצויים במסורת הספרותית התלמודית, ויש דמיון רב בין הנוסח העברי המאוחר של 'מעשה אלכסנדר' לבין המסורת התלמודית והנוסח הלטיני. דוגמה בולטת אחת: הדמיון בין השיחה של אלכסנדר מוקדון עם זקני הנגב לבין שיחתו עם הפילוסופים הברהמינים. מכאן מקור הסיפורים על אלכסנדר שהשם אפריקי שובץ בהם כגלגולה של כוש.

ברור שהספרות התלמודית לא התכוונה לתת תיאור מהימן של מסעות אלכסנדר מוקדון, ומיקומה הגאוגרפי של אפריקה או של ממלכת האמזונות לא היה בעל חשיבות בהקשר של סיפור זה. לכן לא ראתה שום מניעה כציון השם אפריקי במקום מפגשם של אלכסנדר והאמזונות, ולא ציינה שם גאוגרפי מדויק יותר בן הזמן. כנגד זאת לא ברור לשם מה נזקקו חז'ל לסיפור זה, ונראה ששיבצו אותו כחיבורים רק משום שהיה חלק מרפרטואר של סיפורי גיבורים ופלאות שהיו נפוצים מאוד בזמנם ושהיו חלק מעולמם הספרותי.⁸⁴ זוהי אפוא ראייה נוספת לכך שספרות העולם בת הזמן לא נעלמה מידיעתם, גם אם מיעטו להזכיר אותה במפורש, ושלא נמנעו לשכץ אותה כדבריהם, אם כסיפור עלילה מופלא ואם כסיפור בעל מסר פילוסופי או מוסרי.

81 E. E. Samuel, 'The Earliest Elements in the Alexander Romance', *Historia*, 35, 4 (1986), pp. 427–437; A. M. Wolohojian, *The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes*, New York 1969; סטונמן (לעיל, הערה 41), עמ' 14–17.

82 L. Pearson, 'The Lost Histories of Alexander the Great', 1960

83 T. Rajak, 'Moses in Ethiopia: Legend and Literature', *JJS*, 29 (1978), pp. 111–122; א' שואן, 'מארטאפאנוס עד "ספר הישר": לתולדותיה של אגדת משה בכוש', אשכולות, סדרה חדשה 2–3 (9–10) [1977–1978], עמ' 53–67.

84 ראה: ע' יסיף, סיפור העם העברי, ירושלים, 1994, עמ' 83–269.